

УДК 911.52:551.432

ШМАГЕЛЬСЬКА М.О.

ДИНАМІКА ЗМІН ЛАНДШАФТІВ ПОДІЛЬСЬКОГО ПОБУЖЖЯ У XIII – СЕРЕДИНІ XIX СТОЛІТТЯХ

Необхідність досліджень динамічних властивостей різночасових станів ландшафтних комплексів на методологічній основі сучасного ландшафтознавства є одним із перспективних напрямів антропогенного ландшафтознавства взагалі. Ці дослідження є фундаментом високоякісних ландшафтознавчих прогнозів, які дадуть змогу вирішити багато питань, пов'язаних безпосередньо з природокористуванням, сприятимуть розробці шляхів гармонізації взаємин суспільства та природи.

Значний доробок у вивченні станів ландшафтних комплексів, перетворених діяльністю людини (основним чином динамічних та еволюційних) мають: Правобережної України Г.І. Денисик (1984, 1999), Поділля А. Гудзевич (1996), П.Штойко (1986), Приазовських степів - М. Крилов (1986) та ін.[22]. Безпосередньо методику дослідження історичних змін ландшафтів та історико-географічні аспекти природокористування викладено у працях В.С.Жекуліна [10], Л.І.Воропай [3;4], С.П.Романчука [21].

Завданням цього дослідження є визначення динаміки змін ландшафтів Подільського Побужжя у XIII – середині XIX ст. із урахуванням найінтенсивнішої взаємодії природних чинників з соціально-економічними та етнічними чинниками, а також встановлення закономірностей антропогенних змін природи регіону на цьому етапі.

Етап становлення антропогенних ландшафтів є одним з історичних зрізів дослідження історико-географічних змін ландшафтів Подільського Побужжя. Він включає в себе давньоруський період (IX–серед. XIII ст.); період розвинутого феодалізму (серед. XV ст. – 30 –ті роки XVII ст.); період занепаду феодалізму і зародження капіталізму (друга полов. XVIII ст. – серед. XIX ст.)[24]. Важливо підкреслити, -

дослідження змін станів ландшафтних комплексів не можливі без відтворення історичних подій, які відбувались протягом виділеного етапу.

Неабияке значення на цьому етапі мають праці видатних вчених-істориків: Отамановського В.В., Грушевського М.С., Молчановського Н.О., Крикуна М.Г. Так, В.В.Отамановський провів дослідження Середнього Побужжя у XIV-XVІІ ст. і виклав їх у роботі "Вінниця як тип українського міста південного Правобережжя XIV-XVІІ ст." [16]. М.Г. Крикун досліджував територію Брацлавського воєводства XV-XVІІІ ст. [11]. У М.С. Грушевського серед численних праць є історичні нариси Барського староства XI-XVІІ ст. [6]. Крім цього, для пізнання етапу становлення антропогенних ландшафтів Подільського Побужжя виняткове значення мають карти XVІ-XVІІ ст., актові матеріали: ревізії та люстрації староств XV-XVІІІ ст., актові книги городських й земських судів (вони містять найрізноманітнішу інформацію для дослідження різних питань історичної географії), поземельні (межові) акти тощо.

Територія дослідження приблизно збігається з територією колишнього Брацлавського воєводства, яке виникло у східній половині Подільської землі. До середини XIV ст. її історія залишається практично невідома. Після скинення татарського панування Поділля було втягнено в складний вир подій, що завершилися остаточним включенням його на початку 1430-х рр. до складу Великого князівства Литовського, котрому воно і належало до Люблинської унії 1569 р. У XVІ ст., до адміністративно-територіальних перетворень у Литовській державі середини 60-х рр., Східне (його ще іноді називали Нижнім) Поділля вважалося частиною Волинської землі. Зовнішнім проявом цього було призначення волинських князів і панів тутешніми намісниками [17]. Ареал Брацлавського воєводства в основному охоплював басейни річок Південного Бугу і Дністра, частково Росі - правої притоки Дніпра.

Подільське Побужжя, як добре забезпечена водними ресурсами лісостепова територія, мало всі передумови до заселення ("колонізації") та до розвитку сільського господарства. Природні багатства мали притягувати до себе населення, проте рівнинний характер лісостепової смуги України та саме її географічне положення в небезпечному сусідстві з чорноморським степом ("дике поле"), віддавна визначали лісостеп як шлях пересування багатьох народів у різних напрямках, найчастіше, однак, зі сходу на захід. Загалом історія колонізації лісостепової смуги України IX—XVІІ ст. є історія боротьби з кочовими ордами. Наслідки заселення в кожній місцевості визначалися насамперед її географічним положенням та наявністю природних укріплень від сходу та півдня.

У процесі взаємодії суспільства і природи особливо помітні якісні зміни відбуваються у переломні історичні періоди розпаду старих і розвитку нових соціально – економічних формацій. Ці періоди служать своєрідними "стрибками" у загальноспрямованому розгортанні процесів взаємин суспільства і природи. Визначними є й періоди розквіту соціально – економічних відносин визначеної формації [9].

З початку VІІІ ст. у східних слов'ян настає вищий етап їх соціально-економічного розвитку. Його процеси зумовили розклад общинно-родового устрою і формування феодальних виробничих відносин, сприяли активному заселенню території та виникненню господарсько-адміністративних центрів-градів і ремісничих поселень. На соціально-економічній базі феодалізму починає розвиватися селитебний процес становлення сучасної системи населених пунктів. Його розвиток йшов нерівномірно в часі і просторі.

Наприкінці XVІІ - середині XVІІІ ст. посилення феодально-кріпосницького гніту, активізація та окупація Туреччиною значної частини території в 1672-1699 роках спричиняють часткову міграцію населення на Лівобережну Україну і в Росію.

Спустошується та знищується велика кількість фільварків, сіл, містечок, міст. Проте М.Крикун відзначає, що в Брацлавському воєводстві (з 1686 по 1711 роки нейтральна територія між Росією та Польщею) в другій половині XVII ст. було 6 міст з населенням більше 6 тис., 16 міст — більше 3 тис., 8 міст — більше 2,4 тис. чоловік. В цей час в південних районах Середнього Побужжя сформувалось 45% сучасних населених пунктів [11].

Унаслідок другого розділу Речі Посполитої Брацлавське воєводство в 1793р. припинило своє існування. Спочатку його територія цілком ввійшла в однойменне намісництво, відкрите незабаром після підпорядкування її російської адміністрації. У 1795 р. південні райони колишнього Брацлавського воєводства були виділені з цього намісництва і приєднані до створеного тоді ж Вознесенського намісництва. Наприкінці 1796 р. обидва намісництва - Брацлавське і Вознесенське були розформовані, після чого територія Брацлавського воєводства надовго була включена до складу новостворених Подільської і Київської губерній.

Вивчаючи напрям поширення колонізації території Брацлавського воєводства на підставі актів XV—XVI ст. про привілейоване землеволодіння, бачимо, що уряд Великого князівства Литовського надає боярам виключно заселені та оброблені землі. Проте земель, одразу придатних до сільськогосподарського користування, було обмаль. Того часу в лісах усього воєводства на кожному догідному місці (узлісся, узбережжя річки) вже існувала “пасіка”. “Пасіками” на Брацлавщині називалися місця, “посічені” - обмежені лісом та зайняті для певного господарського використання. Згодом ці “пасіки” перетворюються на “хутори” – фільварки. А поняття “пасіка” звужується й застосовується вже виключно до однієї форми господарчої діяльності, мабуть тої, яка найбільше практикувалась в “пасіках” – бджільництво. Як свідчать численні законодавчі листи, документальні власники одержували маєтки разом із “пасіками”. Вони знищували фактичних господарів, що віддавна тут поселялися та вели дрібне, малопродуктивне господарство [19].

Необхідно також зазначити, що весь хід процесу заселення (колонізаційний процес) на території Брацлавського воєводства XIV—XV ст. та навіть пізніше відбувається під впливом невинних татарських нападів. Цей чинник або затримує колонізаційний процес, або, змінює напрям поширення колонізації[6].

Опубліковані і виявлені рукописні матеріали дозволяють вивчати динаміку кількості брацлавських поселень у XVII — XVIII ст. Особливе пізнавальне значення мають масові, переважно документальні джерела[19].

Так, для Брацлавського воєводства, за свідченнями документів, що походять з третьої чверті XVII ст., характерний глибокий економічно-політичний занепад. Він аж ніяк не сприяв закладанню нових поселень. Джерела цього періоду перелічують лише поселення, назви яких зустрічаються в XVII ст., причому чимало поселень у цих джерелах фігурує формально, бо насправді вони були безлюдними (“пустими”) урочищами [15]. А вже у XVIII ст., простежується ріст чисельності населення Брацлавщини. У 1775 р. тут налічувалось 1240 міст, містечок і сіл - на 61,88 % більше, ніж у 1648 р. Виникнення нових поселень тривало і після 1773 р. Наприкінці XVIII ст. ситуація стабілізувалась і майже незмінною на цій території перейшла в XIX ст.

Принципово нові системи зв'язків між суспільством і природою, в першу чергу пов'язані з впливом міст. Вони ускладнюють та поглиблюють вплив людини на природу. XII-XIII ст. – період розквіту середньовічного міста. Формуються його зовнішній вигляд, планування, оборонні споруди. У межах міста природні ландшафти швидко замінюються антропогенними. Корінних змін зазнають всі натуральні компоненти і ландшафти. Більше того, вони можуть перебудовуватись неодноразово і зрештою мало

чим нагадують свої натуральні аналоги.

Основою економіки і в часи Київської Русі (IX-XIII ст.) було сільське господарство. У XIII-XV ст. триває формування сільськогосподарських ландшафтів. Про це свідчать літописи, в яких згадується про високорозвинуте землеробство. Для нього було характерним широке розповсюдження різних систем: вогневої і підсічної, перелогової, парової з двох - і трьохпільними сівозмінами, а також різноманітне їх сполучення. Уже в XI-XII ст. в лісостепу широко використовувалась трьохпільна система, застосування якої в степах було неможливим через суху весну і жарке літо, несприятливі для росту озимих.

Постійний ріст населення вимагав збільшення кількості продуктів харчування, а це змушувало розорювати все більше цілинних і запущених староорних земель, освоювати лісові масиви під сільськогосподарські угіддя, скорочувати строки "відпочинку" перелогів. Поступово переліг зводиться до одного року під назвою пар. Двохпільна, в потім і трьохпільна система з чергуванням пар, озимі, ярові панували у XV-XIX ст. повсюдно. Наслідком було формування антропогенних ярів і еродованих схилів зі змитими ґрунтами. В подальшому їх переводили в категорію пасовищ, або вони поступово заростали лісом.

Під час татаро-монгольських нападів більшість сільськогосподарських угідь були запущені та поступово перетворювались в пустища, біля сіл — в пустирі. На них йшов процес часткового натурального відновлення ґрунтів. Проте територію Брацлавського воєводства татаро-монголи розглядали як постачальник хліба і худоби для війська, а тому не були зацікавлені в повному знищенні сільськогосподарського виробництва[8].

У XVII, особливо XV-XIX ст. розпочалося нове активне господарське освоєння лісових ландшафтів. У актових матеріалах згадується: "ліси Побужжя належать до типу середньоєвропейських лісів, а переважають серед них чорні мішані ліси. Основу лісової рослинності становить граб, а до звичайних тутешніх дерев належать: ясен, липа, клен, явір, берест, дуб, осика, тополя, дика груша, дика яблуня, черемха та черешня. В лісах та в степах, в річках та болотах величезні фауністичні багатства. Тут водиться багато лісового звіра (тури, зубри, лосі, олені, ведмеді, дикі свині, бобри, вовки, лиси, дикі коти, кози, їжаки, борсуки, куниці, тхори, горностаї, вивірки, зайці), звірі степові (дикі коні та сайгаки) та водяні (норка й видра), сила водяного, болотяного, лісового й степового птаства (дикі гуси й качки, черногуз, чапля, журавель, голуби, перепелиця, орябок та ін.), бджоли в липових лісах, а в Бугу та в річках і озерах — сила всякої риби (короп, лящ, сом, щупак та славнозвісний богський верезуб)" [17]. Крім того в актових документах вже йдеться про те, що: "...землі Побужжя вельми спустошені хижацькою експлуатацією їх фауністичних багатств", деяке уявлення про це дає опис з 1652 р. "пожитків" Брацлавського замку [19].

Формуванню лісових антропогенних ландшафтів та загостренню екологічної ситуації сприяла участь України у зовнішній торгівлі деревиною і продуктами деревообробних промислів "лісовими товарами", за термінологією джерел. Ця торгівля була одним з явищ формування європейського ринку, пов'язаного із становленням буржуазних відносин у західноєвропейських країнах. Про це свідчать люстрації королівських маєтків, яким належали величезні лісові площі в Україні. Вказані люстрації свідчать, наприклад, про масове виробництво напівфабрикатів для будівництва "ком'яг" — річкових суден, що служили для сплаву не лише деревини, а й інших товарів з усієї території України. У матеріалах люстрацій також привертає увагу величезна кількість випалюваного з деревини поташу. Енергійно винищувалися на поташ ліси всіх регіонів України, аж до Лівобережжя, що пов'язане з простішим його транспортуванням на

зовнішній ринок у порівнянні з деревиною.

Матеріали актових книг гродських й земських судів свідчать, що ліси нищилися аж до "дикого поля". Крім того, в умовах розвитку зернового господарства, також пов'язаного з торгівлею, ліси знищувалися й для розширення площ під рілля, про що за першу половину XVII ст. існують дані в літературних джерелах [21].

Лише наприкінці XIII ст., з проникненням в межі Правобережної України капіталістичних відносин, знищенням лісів у Західній Європі, можливістю вільного поселення на спустошених землях, почали практикувати посадку дубу, ялини, сосни і липи. З 1877 по 1895 роки в Шпиківському лісництві (тепер Вінницька область) сосна і дуб були посаджені на площі 152 десятини (186 га). Зроблені спроби заліснення піщаних терас Південного Бугу і Лeticівського низовинного району, розпочалися посадки лісів в Придністров'ї [21].

Формуванню водних антропогенних ландшафтів сприяло будівництво загат, ставків, водосховищ та каналів, що викликало корінні зміни ландшафтної структури русел річок та їх заплав. Перший "удар" на себе прийняли малі річки та їх заплави. Штучні обводнені канали будувались в заплавах річок навколо укріплених поселень, хоча деякі дослідники відзначають, що взагалі річка Південний Буг з його нечисленними притоками належить до малорозвинених річкових систем [7].

Навала татаро-монголів (XIII-XVI ст.) послаблювала процес господарського освоєння річок, але повністю не зупиняла його. Більше того, з кінця XIII - початку XIV ст. на річках, або спеціально викопаних каналах, почали будувати примітивні млини для паперових фабрик та металургійного виробництва.

Загальні відомості про річку та детальні описи її окремих ділянок, лісових масивів Брацлавського воєводства, замків і фортець подано у праці "Опис України..." Г. Боплана (1650 р.) [12]. Найголовніше те, що Г. Боплан вперше склав достовірну карту Подільського воєводства, на якій детально (як на той час) показав Південний Буг, його окремі притоки, ставки на них, а також основні населені пункти. Цікаві характеристики Південного Бугу та його приток можна знайти в давніх офіційних документах, особливо судових справах. Багато ставків в XVI-XVII ст. було побудовано на малих річках Брацлавського воєводства. В 70-х роках XVI ст., Барському старостату належало 25 рибних ставків та 15 млинів. Ставки стають невід'ємною частиною лісостепових ландшафтів Побужжя, їх починають відображати на політико-адміністративних, військових та інших картах. На картах Г. Боплана (XVII ст.) ланцюги ставків відображені на притоках Південного Бугу - Згар, Рів, Соб, Сельниця, Бужок [12]. На малих річках та струмках були широко розповсюджені так звані "дикі ставки", що створювались за допомогою невеликих загат. Будівництво ставків для вирощування риби та водяних млинів не раз викликали суперечки, зокрема, між поляками та місцевими власниками. Наприкінці XVIII ст. більшість річок лісостепу були зрегульованими, а їх заплави зайняті ставками.

Щодо розвитку промислових ландшафтів, відродження видобутку корисних копалин, особливо залізних руд, розпочалося лише в XV-XVI ст. Серед створених на цьому етапі гірничопромислових ландшафтів необхідно виділити існуючі і в цей час оригінальні типи урочищ крупних металургійних центрів, мікрозападин, просядково-провальних ділянок, перших кар'єрів та відвалів, кам'янистих пустирів.

Після нашествия татаро-монгол в лісостепу розпочинається масове будівництво крупних оборонних споруд: фортець, замків, укріплених городищ, монастирів. Літописи свідчать, що в XIV ст. "всі города подільські умуровані". Мова іде про Кременець, Смолитич, Кам'янець, Бар, Меджибіж, Брацлав. Тільки в межах Поділля в XIII-XVII ст. було побудовано більше 126 крупних оборонних споруд.

Вапняк, пісковик, граніт широко використовуються в цивільному будівництві — палаци, культові споруди, архітектурні ансамблі в містах, дороги, мости, дамби тощо. В процесі видобутку корисних копалин розробляли, здебільшого, натуральні виходи гірських порід. В цей час зникає багато унікальних пам'яток природи - останців, форм вивітрювання, гротів, оригінальних виходів гірських порід тощо. Помітно збільшуються площі "кам'янистих бедлендів", в структурі ландшафтів формуються урочища крутих "стінок", глибини кар'єрів досягають 15-25 м, висота відвалів — 5-12 м [8].

На цьому етапі формуються дорожні ландшафти. За часів Київської Русі зростає густота сухопутних торгових шляхів широтного напрямку, що з'єднували Правобережну Україну із Західною Європою. В середні віки дорожня мережа не зазнає суттєвих змін. Здебільшого це були ґрунтові дороги між основними містами, замками, фортецями тощо. Їх просторове розташування показано на картах Г.Боплана, особливості та значення описані в спогадах послів, мандрівників військових фахівців.

Крім "прирічкових" торгових доріг на початку Х ст. формується мережа "вододільних" шляхів, пов'язаних з військовими діями кочових племен і кримських татар, відомих і добре описаних під назвами Чорний, Татарський, Кучманський та інші, які відігравали велику роль та значення у формуванні антропогенних ландшафтів (знищення вододільних лісів, випалювання степів тощо). Вони йшли вододільними лініями басейнів річок Дністра й Південного Бугу (Кучманський шлях) та Південного Бугу й Дніпра (Чорний шлях) [7]. В подальшому саме ці шляхи стали найоптимальнішими варіантами будівництва шосейних доріг і залізниць.

З кінця XVII — початку XVIII ст. розпочалося формування рекреаційних ландшафтів і було зумовлене, особливо у XIX ст., будівництвом парків в садибах польських і місцевих землевласників. Для парків підбирали ділянки з унікальною природою, а подальше їх оформлення і будівництво архітектурних паркових споруд проводили талановиті місцеві майстри і спеціально викликані з країн Західної Європи садівники і архітектори. Центрами парко- і садовбудівництва Подільського Побужжя стають Немирів, Печера, Тульчин, Умань тощо [8].

При пануванні одного способу виробництва, просторові розходження функціонування системи взаємодії суспільства і природи в значній мірі залежать від ландшафтної структури території. При цьому спостерігається ряд закономірностей. Ці закономірності можуть підказати ступінь освоєності території яка досліджується, якщо відома кількість і розміщення населення, його динаміка в часі і просторі, зв'язок з визначеними ландшафтами.

Фактично, VIII—XVII ст. є перехідним періодом від натуральних до антропогенних ландшафтів Подільського Побужжя, а, починаючи з XVIII ст., частка останніх постійно зростає. З середини XIX століття натуральні ландшафти активної замінялись сільськогосподарськими, селитебними, дорожніми, водними та іншими класами ландшафтів.

Простеження динаміки змін ландшафтів Подільського Побужжя у XIII – середині XIX століттях дає змогу встановити закономірності формування сучасних антропогенних ландшафтів та прогнозувати їх екологічний стан у майбутньому.

1. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX – XX ст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали. – Кам'янець - Подільський, 1993. – 480 с. 2. Боплан, Гійом Левассер де. Опис України. – Львів: Каменяр, 1990. – 301с. 3. Воропай Л.И. Роль антропогенного фактора в развитии географической оболочки. – Черновцы: ЧГУ, 1975. – 74 с. 4. Воропай Л.И. Комплексные историко-географические исследования, их значение в изучении процессов взаимодействия общества и природы. // Взаимодействие общества и природы в процессе общественной эволюции. – М.: 1981. – с. 30 – 41. 5. Воропай Л.И., Куница М.Н. Селитебные геосистемы физико – географических районов

Подолли. –Черновцы: ЧГУ, 1982. –90 с. 6. Грушевський М.С. Барське староство. Історичні нариси (ХУ-ХУІІІ ст.). – Львів, 1996. –624 с. 7. Денисик Г.І., Любченко В.С. Подільське Побужжя : краєзнавчі нариси: - Вінниця,: ЕкоБізнесЦентр, 1999. – 96 с. 8. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України. : – Вінниця: Арбат, 1998. – 292 с. 9. Жекулин В.С. Историко-географические аспекты природопользования // Взаимодействие общества и природы в процессе общественной эволюции. – М.: 1981. – с. 8-17. 10. Жекулин В.С. Историческая география: предмет и методы. Н.: НГПИ, 1982. . – С.80–84. 11. Крикун М.Г. Динаміка кількості поселень Брацлавського воєводства в ХУІІ-ХУІІІ ст. // Проблеми історичної географії України. –Київ: Наукова Думка, 1991. –с.33-42. 12. Ляскорнський В.Г. Гійом Левасер де Боплан и его историко-географические труды относительно Южной России. Описание Украины. Карты Украины. – Киев,1901. 13. Малаков Д.В. По Брацлавщине. -Москва: Искусство, 1982. – 172 с. 14. Малаков Д.В. По Восточному Подолью. - Москва: Искусство, 1988. – 166с. 15. Молчановский Н. Подольские земли до 1434 года. 16. Нариси з історії Поділля. /За ред. Л.В. Баженова. –Хмельницький, 1990. – 147с. 17. Отамановский В.Д. Вінниця в ХІУ-ХУІІ століттях: Іст. дослідження. – Вінниця: Континент-ПРИМ, 1993, - 464 с. 18. Памятники истории и культуры Винницкой области. Научно-вспомогательный библиографический указатель. Винница, 1986. 19. Петренко О.С. Брацлавське намісництво –Вінниця: Велес, 2001. –328с. 20. Сидоренко О.Ф. Торгівля лісом та її вплив на формування екологічного середовища на Україні (за актовими джерелами ХУІ-ХУІІІ ст.) // Проблеми історичної географії України. –Київ: Наукова Думка, 1991. –с.96-104. 21. Романчук С.П. Історичне ландшафтознавство. К.: 1998. – 146 с. 22. Чехній В.М. Дослідження станів ландшафтних комплексів: витоки й сучасність. // Наукові записки. Серія: Географія. –Вінниця,2001. – Випуск 1. – С.37-46. 23. Шмагельська М.О. “Історичні зрізи” змін ландшафтів Подільського Побужжя. // Наукові записки. –Серія: Географія. –Вінниця,2004. – Вип.7. – С.78-83.

In the article dwells are the periods of the most intensive cooperation of natural, social and economic processes. The periods of f Podol Pobushchja XIII – XIX century are historical – geographical stages and history of the territory.